

Чирко Б.В.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

ДО ІСТОРІЇ КОНФЕСІЙ ТА ЕТНОРЕЛІГІЙНОГО ВИЗНАЧЕННЯ НІМЕЦЬКОЇ Й МЕНОНІТСЬКОЇ СПІЛЬНОТ В УКРАЇНІ

Етнополітичні та етносоціальні процеси в середовищі німецької етнічної групи в Україні мають особливе значення для дослідження державної політики в етнічній сфері. У пропонованій публікації здійснюється спроба відтворити історію німців й менонітів у контексті політики Російської імперії й радянської влади, а також особливості діяльності їхніх конфесійних громад. Розглядаються терміни «німці», «меноніти», «німецькомовна етнічна спільнота», «німецька етнічна група». Зазначається, що німецькі й менонітські конфесійні громади підкреслювали своє лояльне ставлення до влади, яка існувала в країні. Водночас ідеться про те, що тоталітарний режим відповів репресіями стосовно служителів церков, а також до їх прихожан.

Ключові слова: німці, меноніти, німецькомовна етнічна спільнота, конфесії, етноконфесії.

Постановка проблеми. Розглядаючи історію конфесій та етнорелігійного визначення німецької й менонітської спільнот в Україні, важливо зробити певні зауваження щодо ряду термінів «німці», «меноніти», «німецькомовна етнічна спільнота», «німецька етнічна група», а також інших, якими визначається цей феномен.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зазначеним проблемам присвячені серйозні наукові розвідки вітчизняних та закордонних дослідників. Серед них особливе місце займають праці В.І. Наулка, В.Б. Євтуха, Н.В. Осташевої, О.І. Безносова, О.В. Коновалової, Л.Д. Якубової. Водночас варто зазначити, що ці терміни є досить складними, по-різному можуть трактуватися і тому вимагають подальшого наукового осмислення.

У зв'язку з цим зазначимо, що в німецькій та вітчизняній літературі найбільш широко застосовується термін «німці». Коли ж ми досліджуємо етнічні особливості німців в інонаціональному середовищі, то виявляється, що термін «німці» не завжди відтворює їхньої сутності. Перебуваючи в інонаціональному середовищі, вихідці з Німеччини (а ще більше їхні нащадки) набувають певних рис, які відрізняють їх від представників ядра німецького етносу, який знаходився на території Німеччини, тобто вони перебувають у маргінальному стані: їм властиві риси як суто німецького менталітету, так і менталітету того етносу, в середовищі якого вони мешкають [2, с. 4]. Найбільше це стосується

німецькомовних мешканців сільськогосподарських колоній, які з другої половини XVIII століття утворюються в Херсонській, Таврійській та Катеринославській губерніях (на території нинішніх Запорізької, Херсонської, Дніпропетровської, Миколаївської та ін. областей України). З урахуванням зазначеного, виникає необхідність наукового осмислення та можливості застосування термінів «німецька національна меншина України», «німецька етнічна група України», або «німці України» (за аналогом «німці Росії», «німці Казахстану») тощо.

Виклад основного матеріалу дослідження. Зазначимо, що в 1920–1930-х роках термін «німці» застосовувався до мешканців сільськогосподарських колоній, які були нащадками вихідців із Німеччини, або німецькомовних переселенців із європейських країн. До того ж органи влади виділяли «німців» (переважно лютеран та католиків) від німецькомовних мешканців колоній, які сповідували менонітське віровчення. Щодо останніх застосовували терміни «меноніти», «мешканці менонітських колоній». Звернемо увагу на те, що стосовно певної частини людей, особливо на сучасному етапі, які вважають себе представниками німецької етнічної групи, унаслідок асиміляційних процесів в україноетнічному або іншому інонаціональному середовищі, на їх німецьку етнічність часто вказує лише походження [2, с. 4]. Тому, на наш погляд, до такої категорії громадян цілком обґрунтованим може бути застосування

термінів «німці-громадяни України» або «особи німецького походження».

Щодо застосування терміна «меноніти» зазначимо, що меноніти (Mennoniten), менонітство – одна з гілок анабаптизму – релігійної течії, яка виникла у Швейцарії та Південно-Західній Німеччині. Тасмні громади анабаптистів існували в Цюріху з 1523 року. Анабаптисти виступали за здійснення радикальних релігійних реформ (хрещення дорослих, відмова від присяги, не носіння зброї). Переслідувані за свої переконання, анабаптисти були змушені покинути Батьківщину та оселитися у Фрісландії, Фландрії та на в Німеччині. У 1534–1535 роках анабаптисти захопили владу в Монстері (Вестфалія), установивши там деспотичний режим. Після цього фрізький католицький священик Менно Симонс сформулював статут анабаптистів, у якому було зафіксовано основоположний принцип – відмову від застосування насильницьких дій. Поступово анабаптисти стали називати себе менонітами (послідовниками Менно Симонса). У 1540–1560 роках анабаптисти (меноніти) переїжджають у Західну Прусію в район Данціга (Марієнвердер) [10, с. 471].

У 1787–1806 роках на запрошення імператриці Катерини II близько 3 000 менонітів переїжджають на південь Росії. Менонітам була надана територія в межах острова Хортиця, яку вони потім стали називати «Стара колонія». Із 1803 по 1835 роки на південь Росії переїжджають ще 1 200 родин менонітів (приблизно 6 000 осіб). Цього разу меноніти розселяються у Причорномор'ї біля р. Молочної. Поступово менонітські поселення перетворилися на зразкові сільськогосподарські колонії, які навіть часто перевищували за своїм господарським рівнем та рівнем достатку інших німецькомовних переселенців із Росії [10, с. 471]. Прогрес, досягнутий менонітами в галузі організації сільського господарства, багато в чому був закономірним, оскільки, з точки зору менонітського віровчення, праця на землі – головне заняття угодне Богові, а обробляючи землю – Боже творіння – вони продовжують справу самого Творця [4, с. 35]. Працелюбність та сумлінність у роботі розглядалися менонітами як релігійний обов'язок. Були, безумовно, й інші об'єктивні причини досить швидкого прогресу менонітських громад у Росії. Варто сказати, що зацікавлена в економічному освоєнні величезних за територією та малозаселених регіонів півдня імперії, Російська влада здійснювала протекціоністську політику, направлену на успішний економічний розвиток менонітських та німецьких сільськогосподарських колоній. Так, на підставі «Плану про заселення Новоросійського краю», прийнятого у 1764 році та доповненого указом Катерини II від

7 вересня 1787 року, кожне менонітське господарство отримувало земельні угіддя на 65 десятин. До того ж колоністи отримували й інші економічні привілеї: звільнення від податків на 10 років, право заводити фабрики й заводи, вступати в гільдії та цехи. Суттєву увагу влада також приділяла утворенню прийнятних для менонітів умов для організації їх громадського, духовного та культурного життя [4, с. 35]. Значну роль у цьому відношенні відіграла ефективна та продумана діяльність Опікунського Комітету про іноземних переселенців Південного краю Росії.

У процесі сільськогосподарської колонізації південних регіонів України відбувалося поступове формування конгломерату німецькомовних колоній: менонітських, лютеранських, католицьких. За наявності близьких соціально-духовних та інших характеристик, різні групи переселенців із Європи мали й специфічні особливості певних соціальних та етноконфесійних спільнот. Як зазначалося, питання історії колонізаційного руху в Росії, господарське та релігійно-духовне життя колоністів знайшли ґрунтовне висвітлення в спеціальній науковій літературі. Водночас низка важливих проблем залишається відкритою, що викликає об'єктивну необхідність продовження їх наукового дослідження. До таких питань належить лінгвістична проблематика, дослідження мов та їх діалектних груп переселенців, які переїхали в Україну з різних регіонів Європи (Швейцарії, Фрісландії, Фландрії, Південно-Західної Німеччини, Західної Пруссії). Не знаходять також однозначної наукової трактовки й питання пов'язані з етнічною ідентифікацією менонітських громад Росії й України. Безумовно, необхідні певні уточнення термінологічного апарату, який застосовується в наукових дослідженнях. Зазначимо, що в наукових працях і офіційних документах у 1920–1930-х роках (законах, підзаконних актах, постановах, резолюціях, інструкціях і т. д.), проте в особистому листуванні громадян, які належать до різних етнічних груп та конфесійних громад, в одному й тому ж контексті часто паралельно застосовуються такі терміни: «менонітські та німецькі колонії», «німецьке та менонітське населення», «німці та меноніти», а також інші варіанти понять, у яких співіснують терміни «німець» і «меноніт». Безумовно, застосування в одному і тому ж документі (тексті) таких, багато в чому різнопланових понять потребує відповідних пояснень.

Не викликає сумнівів те, що застосування терміна «німець» свідчить про те, що мовиться про етнічну (національну) приналежність («німецька національна група», «німецька національна меншина») і аж ніяк не про приналежність до певної

конфесії (лютеранської, католицької або ж іншої). З іншого боку, термін «меноніт» може розглядатися різнопланово, як мінімум, у двох варіантах: «меноніт» – прихильник менонітського віровчення і «меноніт» – представник певної етнічної групи (голландець, нащадок голландських вихідців) тощо. До того ж, як відомо, з точки зору етнологів етнічна приналежність може визначатися, спираючись на застосування декількох критеріїв. Одним із найважливіших критеріїв може бути мова, якою володіє людська спільнота (окремо виділяється мова богослужіння, наукова, літературна мова, мова офіційних документів та «народна» мова, мова повсякденного спілкування). Іншим критерієм визначення національної (етнічної) приналежності (тут ідеться про встановлення етнічної приналежності емігрантів) може бути регіон, звідки прибули переселенці і де домінують представники певного етносу (наприклад, етнічні німці або голландці). Залежно від критерію визначення етнічної ідентифікації (або ж комбінації декількох критеріїв) дослідники притримуються різних позицій стосовно встановлення національної приналежності населення менонітських громад.

Загалом, розглядаючи етногенез менонітів учені висувують дві основні версії, зараховуючи їх до німців або ж до голландців, до того ж представники кожної з названих концепцій спираються на достатньо переконливу наукову базу. Одна група дослідників, прихильників так званого «фрізького трикутника», вважає, що меноніти - нащадки анабаптистських переселенців із Фрісландії та Гронінгену, а оскільки фрізи були одним із народів, на основі якого сформувався німецький етнос, тому й самих менонітів вони зараховують до етнічних німців. Інші дослідники вважають, що менонітська спільнота сформувалася в Західній Пруссії з нащадків нідерландських переселенців, які були там асимільовані німцями. Поряд із німецькою висувається нідерландська концепція походження менонітів. Її прихильники підкреслюють переважання голландсько-фламандських елементів у середовищі менонітської громади [1, с. 20]. Зазначимо, що в дослідників не завжди можна знайти визначеність у трактовках питання щодо етнічності менонітів. Так, у працях відомих дослідників історії південно-руських колоній О. Клауса та Г. Писарівського прослідковується чітка межа, яка розділяє населення колоній на менонітів і німців (лютеран та католиків), однак однозначної відповіді стосовно етнічної приналежності зазначені автори не дають [3; 5; 6]. Концепція голландського походження менонітів знайшла відображення у виданнях менонітського товариства

«Радуга». Гальбштадтські видавці зазначають, що двохсотрічний період міграції менонітів у різних країнах Європи став причиною втрати ними рідної мови в побуті і це може призводити до помилкової ідентифікації менонітів з етнічними німцями. Але для авторів видання меноніти залишаються тими, ким вони і були, – етнічними голландцями [1, с. 14]. Тому більш пізньої теорії меноніти є самостійною етнічною спільнотою, тобто етноконфесійною спільнотою, яка не має свого власного етноніма та такою, що консолідувалася з нідерландських біженців у XVI – XVII століттях на території Привіслінського Помор'я [1, с. 14].

Особливе місце в дослідженні етнічної історії менонітів займає лінгвістичний аспект. Очевидним є те, що сучасна німецька літературна мова (періоду менонітської еміграції до Росії) була для колоністів офіційною мовою спілкування як із державними структурами, так і різними громадськими організаціями. Німецькою мовою провадилося богослужіння, навчання в навчальних закладах, офіційне та особисте листування колоністів. Водночас зазначимо, що в західнопруських менонітів до 1762 року голландська мова залишалася мовою богослужіння. Як мова спілкування на побутовому рівні, голландська мова залишалася набагато довше, поступово перетворюючись у Plattdeutsch із певними домішками залишків голландської мови [1, с. 21]. Як зазначається в Енциклопедії «Німці Росії» у статті В.П. Чеботарьової «Язык немецкий», термін «Plattdeutsch» (нижньонімецький), який виник наприкінці XVII століття, у прямому розумінні цього слова означає мову німецької низини, але він також може розглядатися і як «низький», тобто простонародний діалект («Platt») на противагу «високому» верхньонімецькому («Hochdeutsch»).

Що ж стосується самих менонітів, то поняття «етнічної приналежності» було для них важливе не стільки в науковому, а, скажімо, в суто прагматичному аспекті (залежно від громадсько-політичної ситуації, в якій меноніти знаходилися або ж могли опинитися). Таке сталося в роки Першої світової війни, коли російське суспільство було охоплене антинімецькими настроями. У суспільній свідомості ці настрої в деяких випадках набували форми антинімецької етнофобії. Офіційна пропаганда намагалася нав'язати суспільству уявлення про те, що все, що пов'язане з поняттям «німець» («німецьке») є чимось чужим, ворожим усьому російському, релігійності й духовності російського народу. Очевидно, що за умов масового антинімецького терору меноніти часто були змушені підкрес-

лювати, що вони є голландцями, нащадками вихідців із Голландії і аж ніяк не етнічними німцями.

Досить своєрідним було ставлення до менонітів і з боку радянської влади. Партійні та радянські органи з особливою упередженістю ставилися до німецького населення, як до соціального прошарку «заможних» та «куркульських елементів». До того ж така упередженість щодо менонітів, як представників певної релігійної групи, набувала особливо жорстких форм. Їх звинувачували в релігійному фанатизмі та антирадянських настроях. Таке ставлення до менонітів спричинило значні обмеження в діяльності менонітських конфесійних громад, адміністративний тиск, а також інші форми репресивних акцій щодо населення менонітських сільськогосподарських колоній.

Звернемо увагу на те, що навіть в умовах жорсткого ідеологічного та соціального тиску, а також переслідувань із боку «войовничих безвірників» німці, меноніти та представники інших релігійних груп висловлювали свою лояльність до радянської влади, готовність «виконати свій обов'язок перед Урядом». Єдиним проханням менонітів до влади було надання їм можливості хазяйнувати та без перешкод відправляти традиційну релігійну обрядність. У листі, надісланому на ім'я голови ЦВК СРСР М.І. Калініна, делегати Всесоюзного з'їзду представників євангельсько-менонітських громад СРСР писали: «Всесоюзний з'їзд делегатів євангельсько-менонітських громад, що населяють територію СРСР, зібравшись 13 січня ц[ього] [1925 – Авт.] р[оку] в Москві одногосно постановив звернутися до Вас, Михайле Івановичу, як Всесоюзного старости, та висловити у Вашій особі Центральній радянській владі нашу щире вдячність за надану нам можливість зібратися на перший Всесоюзний з'їзд».

У знаменний в історії менонітів рік збирається цей з'їзд: 25 січня виконується 400 років, як менонітами вперше було проголошено гасло повного відокремлення церкви від держави; це основне гасло, яке, як і рівний йому принцип непроливання людської крові, коштував їм тяжких знегод, мук та жертв. 400 років вони в різних країнах землі боролися з Євангелієм у руках проти відкритих та прихованих зазіхань на ці основні принципи: з одного боку, проти втручання державної влади в релігійне життя як окремих громадян, так і цілих громад, з іншого - проти прикрого опікування (так у документі – *Б.В.*) пануючих церков над іншими віросповіданнями. Багатократно вони, переслідувані та гнані тією чи іншою владою, змушені були залишати рідні місця та відправлятися на чужину,

сподіваючись знайти там притулок повної свободи совісті» [11, с. 146]. У зв'язку з цим зазначалося, що основоположні принципи євангельсько-менонітського віровчення про відокремлення церкви від держави, а також невтручання органів влади в життя релігійних громад співзвучні та близькі за своєю суттю до базових положень Конституції СРСР, як й інших правових актів радянської влади. У документі підкреслювалося: «Спираючись на ст. 13 Конституції СРСР та пояснювальний циркуляр НКВС від 28 лютого 1919 року № 123037, у якому міститься високоцінне (так у документі – *Б.В.*) для нас зазначення про те, що «віруючим та їхнім громадам Декрет про відокремлення церкви від держави забезпечує повну можливість думати, вірувати та вчитись відповідно до внутрішніх переконань», з'їзд відчуває тверду переконаність, що меноніти ніде в країні не зустрінуть перепони відправляти всі справи відповідно до їхніх догматів та звичаїв» [11, с. 146–147]. І далі: «З'їзд вважає своїм обов'язком підкреслити перед Вами незмінно лояльне ставлення менонітів до Влади Робітничого та Селянського Уряду, підкреслити їхнє щире бажання працювати для відбудови народного господарства, зруйнованого в роки війни, епідемії, голоду та сприяти цим процвітанням та добробуту Союзних Республік».

Меноніти-хлібороби, плоть від плоті трудящих Радянського Союзу, своїм багатовіковим досвідом у галузі оброблювання землі та добросовісного свідомого служіння державі на мирній ниві виконують свій обов'язок перед Урядом, тому що виконання розпоряджень Влади, які не суперечать духу Св. Писання, є неухильний обов'язок кожного члена громади» [11, с. 147]. На підкреслено лояльне ставлення віруючих до радянської влади режим відповів репресіями: молитовні будинки закривалися, а священнослужителів звинувачували у антирадянській та контрреволюційній діяльності.

Висновки. Зазначене дозволяє стверджувати, що історія німців і менонітів в контексті політики Російської імперії й радянської влади та особливості діяльності їхніх конфесійних громад становить значний інтерес для усвідомлення етнополітичних та етносоціальних процесів, які відбувалися в середовищі німецької етнічної групи на різних етапах її перебування в українських землях. Особливо треба підкреслити, що зазначена проблематика може бути важливим й перспективним напрямом досліджень істориків, етнологів, лінгвістів та представників інших напрямів наукових знань.

Список літератури:

1. Бобылева С.И. Истоки меннонитства: к предыстории появления меннонитов на Юге Украины. Вопросы германской истории: [сб. науч. тр. ред. кол. С. И. Бобылева (отв. ред.) и др.]. Днепропетровск: РИО ДНУ, 2002. С. 13–23.
2. Євтух В.Б., Чирко Б.В. Німці в Україні (1920–1990-і роки). Київ: ІНТЕЛ, 1994. 183 с. (Центр етносоц. та етнопол. досліджень НАН України).
3. Клаус А.А. Наши колонии: Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. Санкт-Петербург: Тип. В.В. Нусвальта, 1869. Вып. 1. 456 [102] с.
4. Осташева (Венгер) Н.В. На переломе эпох... Меннонитское сообщество Украины в 1914–1931 годах / Наталья Викторовна Осташева. Москва: «Готика», 1998. 256 с.
5. Писаревский Г.Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII веке (по неизданным архивным документам). Москва: Печатня А.И. Снегирева, 1909. 342 [84] с.
6. Писаревский Г.Г. Переселение прусских меннонитов в Россию при Александре I. Ростов-на-Дону: Тип. т-ва С.С. Сивожезлов и К, 1917. 70 с.
7. Чеботарева В.П. Язык немецкий: [Текст] / Немцы России: энциклопедия в 3-х т. [редкол.: О. Кубицкая (пред. редкол.) и др.]. Москва: «ЭРН», 2006. 896 с. Т. 3: П–Я.
8. Чирко Б.В. Національні меншини в Україні (20–30 роки ХХ століття). Київ: Асоціація «Україно», 1995. 214 с.
9. Чирко Б.В. Німецька національна меншина в Україні: етнополітичні та соціально-економічні процеси в умовах радянської політичної системи (перша половина ХХ століття). Київ: АМУ, 2016. 368 с.
10. Штриккер Г. Меннониты: [Текст] / Немцы России: энциклопедия в 3-х т. [редкол.: В. Карев (пред. редкол.) и др.]. Москва: «ЭРН», 2004. 747 с.
11. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України в м. Києві, ф. 413, оп. 2, спр. 10.

К ИСТОРИИ КОНФЕССИЙ И ЭТНОРЕЛИГИОЗНОГО ОПРЕДЕЛЕНИЯ НЕМЕЦКОЙ И МЕННОНИТСКОЙ ОБЩИН В УКРАИНЕ

Этнополитические и этносоциальные процессы в среде немецкой этнической группы в Украине имеют особое значение для исследования государственной политики в этнической сфере. В предлагаемой публикации предпринимается попытка воссоздать историю немцев и меннонитов в контексте политики Российской империи и советской власти, а также особенности деятельности их конфессиональных общин. Рассматриваются термины «немцы», «меннониты», «немецкоязычная этническая община», «немецкая этническая группа». Отмечается то, что немецкие и меннонитские конфессии подчеркивали свое лояльное отношение к существующей в стране власти. В то же время речь идет и о том, что тоталитарный режим ответил репрессиями по отношению к служителям церкви, а также их прихожанам.

Ключевые слова: немцы, меннониты, немецкая этническая община, конфессии, этноконфессии.

CONCERNING THE HISTORY OF CONFESSIONS AND ETHNORELIGIOUS SELF-DETERMINATION OF GERMAN AND MENNONITE COMMUNITIES IN UKRAINE

Ethnopolitical and ethnosocial processes within the German ethnic community in Ukraine are of special significance for exploring state policy in the realm of ethnos. In the article below there is an attempt made to restore the history of Germans and Mennonites in the context of policies of both Russian Empire and Soviet Union. The peculiarities of the confessional communities of Germans and Mennonites activities are under consideration too. In particular, there are viewed concepts like “Germans”, “Mennonites”, “German speaking ethnic community”, “German ethnic group” etc. It is noted that German and Mennonite confession communities always expressed their loyalty to the political power in the state. In the same time, the totalitarian regime responded with the repressions towards their church clergy and parishioners.

Key words: Germans, Mennonites, German ethnic community, confessions, ethnoconfessions.